

Academische theologie in Middelnederlandse verzen

In het Middelnederlands bestaan catechetische teksten in verzen en in proza. De eerste soort is eenvoudiger van aard en is vooral bedoeld voor mensen met heel weinig intellectuele scholing. Catechetische teksten in het Middelnederlands zijn niet gebaseerd op de academische handboeken, maar maken voornamelijk gebruik van samenvattingen en van vereenvoudigende Latijnse teksten die bedoeld zijn voor de lagere fasen van het onderwijs en/of als hulpmiddelen voor geestelijken die zich tot leken moeten richten.

In grote lijnen zijn deze uitspraken zeker juist, maar er zijn uitzonderingen. Een spectaculaire uitzondering is te vinden in hs. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me.IV.3, thans bekend als het Tübingse Sint-Geertruihandschrift.¹ De derde tekst in dit handschrift is een berijmde preek over het laatste oordeel. In de proloog daarvan zegt de auteur dat hij wil handelen over het laatste oordeel en dat hij daartoe het werk van Petrus Lombardus (1095/1100-1160) en van Thomas van Aquino (ca. 1225-1274) heeft geraadpleegd en dat hij zo goed mogelijk zal weergeven wat hij daar gevonden heeft.² Hij doet dat omdat hun woorden in de kerk zeer geacht worden:

Want als die wise man heeft bescreven:
“Die denc om die laetste dinghen
heeft hem goet van sond te dwinghen.” [cf. *Wijsh.* 5:13]³
Hier om sel mijn lere wesen
30 vant oerdel dat wi alle vresen
end wat dan wonder sel ghescien.
Des soe heb ic over sien
den meester vanden hoghen sin⁴
end wes ic daer bescreven vin
35 Of in Thomas van Aquinen
dat wil ic naersteliken pinen
hier te setten na mijnre macht,

¹ Kienhorst & Sonnemans 1996 bevat een diplomatische uitgave van dit handschrift. Het deel van het handschrift waarin de hier te bespreken tekst staat, is omstreeks 1445-1450 in Holland geschreven. De tekst zelf kan ouder zijn, maar is waarschijnlijk niet veertiende-eeuws.

² Thomas van Aquino is tegenwoordig waarschijnlijk bekender dan Petrus Lombardus maar diens *Sententiae* waren tot het eind van de middeleeuwen het meest gerespecteerde academische theologische handboek. Zie over hem Colish 1994. Voor Lombardus' opvattingen over het laatste oordeel speciaal deel 2, 698-717 en vgl. Schepers 2014, 17-18. Zie over Thomas bijv. Delfgaauw 1980.

³ Alle bijbelverwijzingen gebruiken de Vulgaatnummering.

⁴ *Meester van den hoghen sin* is een eretitel voor Petrus Lombardus die gebruikt wordt in een aantal laatmiddeleeuwse Hollandse bronnen die gerelateerd lijken aan Dirc van Delft. Zie Daniëls 1937-1939, I, 36-37. In de *Wech van salicheit*, een Vlaamse tekst, wordt Petrus Lombardus aangeduid als *die meester van sentencien*. Vgl. Schepers 2014, 9.

want hoer woord sijn seer gheacht
 in die heylighe roemsche kerck.
 40 God wouts, nu wil ic gaen te werck.⁵

Er komen in de tekst ook regelmatig passages voor die de auteur aan de ‘meester’ of aan Thomas toeschrijft en die zijn altijd te herleiden op passages uit de *Sententiae* van Petrus Lombardus of de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino. De auteur heeft echter ook andere bronnen intensief gebruikt, maar daarover doet hij geen mededelingen. Op het eind van dit artikel reflecteer ik op dit verschil in houding ten opzichte van de bronnen maar het hoofddoel van dit artikel is nagaan hoe ontleningen uit academische theologische handboeken gebruikt zijn in deze Middelnederlandse tekst in verzen.

Een eerste vaststelling is dat de ontleningen niet gelijkelijk verdeeld zijn over de tekst. Deze bestaat uit vier delen en de ontleningen aan de *Summa* en de *Sententiae* komen vooral in de eerste twee delen voor en ontbreken geheel in het laatste.

De vierdeling ontstaat omdat de tekst in verzen is maar de opbouw van een themapreek heeft.⁶ Het thema is Markus 13:26.⁷

Tewangeli heeftet in
 daer ic mijn theme meed beghin
 dat Jhesus sprac in een sermoen:
 “Dan selse sien des menschen zoen
 45 comen in die wolken neer
 mit groter macht, mit groter eer”,
 waer in hy ons te weten deed
 die tijt, den rechter, end die steed
 des oerdels, ende die sentenci
 50 vervaerlic alle conscienci.

Er zijn dus vier delen die achtereenvolgens het tijdstip van het laatste oordeel betreffen, de persoon van de rechter, de plaats van het oordeel en de strengheid er van. Het laatste wordt slechts indirect in het thema aangeduid, maar de eer en de macht van de rechter zijn de basis waarop zijn oordeel gevestigd is en

⁵ Ik citeer naar een kritische editie in voorbereiding die ik samen met Elisabeth Meyer en Kor-delia Nitsch in de BIMILI reeks hoop te publiceren. Daarin is de i/j en de u/v spelling aangepast, evenals de interpunctie en het hoofdlettergebruik. Op enkele plaatsen is geëmdendeerd. De vers-nummering is echter identiek aan die in Kienhorst en Sonnemans 1996.

⁶ Ik volg de terminologie van Mertens 2009, m.n. 66. Een themapreek is gebaseerd op een thema, d.w.z. een citaat uit de Bijbel dat via verdeling (*divisio*) de structuur van de preek bepaalt. Het thema is niet het onderwerp van de preek. Dat laatste noemt men *propositum*.

⁷ In de Vulgaat: “Et tunc videbunt Filium hominis venientem in nubibus cum virtute multa et gloria.” De parallelplaatsen in Lukas en Mattheus zijn subtiel verschillend. Luk. 21:27 “et tunc videbunt Filium hominis venientem in nube cum potestate magna et majestate.” Matt. 24.30 “et tunc parebit signum Filii hominis in caelo: et tunc plangent omnes tribus terrae: et videbunt Filium hominis venientem in nubibus caeli cum virtute multa et majestate.” Vgl. Sonnemans 1992, 285.

zij verantwoordt de strengheid er van (zie r. 73-76). De tekst bevat gerubriceerde opschriften die deze vier delen markeren, maar er zijn ook ‘tussenkopjes’. Dit zijn alle opschriften:

Van die dielinghe des boecs ende vander theme
 Dat eerste capittel: vanden tijt des oerdels
     Van die bazuun ende verrisenis
     Van vier gaven des lichaems als: onlidelicheit, subtielheit, snelheit, ende claetheit
 Dat anderde capittel: vanden rechter
     Van dat wi reden moeten geven van wercken, woerden, ende ghedachten
     Van toeninghe sijne wonden ende vernijnghe [= vernieuwing, W.] der werelt
 Dat derde capittel: op wat stede dat oerdel ghescien sal
     Vanden laste daer die sondaer in staen sel in den oerdel
     Wie den sondaer sel wroeghen
 Dat vierde capittel: van dat vonnis
     Van den felheit des vonnis

De opschriften zonder de aanduiding ‘capittel’ geven thema’s aan die gerelateerd zijn aan het hoofdonderwerp maar daar gedeeltelijk los van staan. In de eerste twee delen zijn die extra onderwerpen allemaal afgeleid uit de *Summa* of de *Sententiae*. In het derde deel worden de *Sententiae* nog gebruikt, maar de delen drie en vier zijn toch vooral gebaseerd op andere, niet expliciet genoemde bronnen. De volgende thema’s zijn ontleend aan de academische handboeken (voor zover ik dat heb kunnen bepalen):

Het tijdstip van het oordeel is niet te bepalen (r. 85-182)
 Ontleend aan *Summa Theologiae*, *Supplement*, Quaestio 77.2; cf. Q. 88.3⁸
 Wat is de bazuin die het oordeel aankondigt? (r. 183-208)
 Ontleend aan *Sententiae*, Liber IV, Distinctio XLIII, Capitulum 2 (p. 511, 245)⁹
 Welke leeftijd hebben mensen bij de opstanding en krijgen ze hetzelfde lichaam? (r. 209-248)
 Ontleend aan *Sent.*, L. IV, D. XLIV, C. 1 (p. 516-517, 251) + *S. Th.*, *Suppl.*, Q. 81.2
 De vier gaven van het verreezen lichaam van rechtvaardigen (r. 249-420)
 Gerelateerd aan *S. Th.*, *Suppl.*, Q. 82-85¹⁰

⁸ Ik heb een op internet beschikbare editie van de *Summa Theologiae* gebruikt. Zie de bibliografie voor details; daar staat ook een verwijzing naar een Engelse vertaling. Het stuk over het laatste oordeel staat in het supplement bij de *Tertia Pars* dat volgens moderne onderzoekers niet van Thomas zelf is, maar geschreven door een van zijn leerlingen (Rainaldo da Piperno?) op basis van geschriften van Thomas zelf. Het is duidelijk dat de auteur van dit Middelnederlandse tekst het supplement ook aan Thomas toeschrijft.

⁹ Ik heb gebruik gemaakt van een gedrukte editie. Verwijzingen zijn in eerste instantie naar de structuur van de *Sententiae* zelf en geven daarna informatie vanuit deze editie, nl. het paginanummer en het doorgenummerde hoofdstuknummer. Deze laatste staan tussen haakjes. De editie staat in de bibliografie onder Petrus Lombardus. Er zijn Engelse vertalingen van delen van de *Sententiae* beschikbaar, maar niet van het deel van Liber IV waarin het laatste oordeel wordt besproken.

¹⁰ Maar bij dit onderwerp gebruikt de auteur ook andere bronnen, die zeker zo belangrijk zijn. Zie verderop.

Herrijzen de kwaden met de gebreken die ze hadden?

Ontleend aan *S. Th., Suppl.*, Q. 86.1 en *Sent.*, L. IV, D. XLIV, C. 4 (p. 519, 254)

Bij de schepping gaven zon en maan meer licht (r. 349-359)

Ontleend aan *Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 5. 3 (p. 546, 279)

Wat gebeurt er met de hemellichamen bij het oordeel? (r. 623-632)

Ontleend aan *Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 5,1 (p. 546, 279)

De engelen zijn verbaasd door wat ze bij het oordeel zien (r. 633-638)

Ontleend aan *Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 5,6 (p. 546, 279)

Bij het oordeel gaat een vuur door de wereld (r. 649-676)

Ontleend aan *S. Th., Suppl.*, Q. 74.4; 91.4; 91.1

Is het oordeel in het dal van Josaphat of in de hemel daarboven? (r. 683-780)

Ontleend aan *Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 4 (p. 545, 278); details uit *S. Th., Suppl.*, Q. 88.4 en 90.1

Dit zijn onderwerpen die door de auteur in zijn proloog terecht als *wonder* (r. 31) worden aangeduid, omdat ze allemaal zaken beschrijven die afwijken van de dagelijkse realiteit van zijn publiek. Het zijn ook zaken die complex zijn en die in de gebruikte academische handboeken op het hoogste niveau behandeld worden. Dat betekent dat als de Middelnederlandse auteur letterlijk vertaalt, de informatie voor zijn publiek waarschijnlijk niet functioneert. Toch blijft hij soms opmerkelijk dicht bij het Latijn, zeker als men bedenkt dat hij in verzen schrijft. Het meest getrouw is de passage waar de auteur aangeeft wat het betekent dat bij de vernieuwing van de wereld de zon en de maan minder licht zullen geven en dat de engelen verwonderd zullen zijn over de wonderbaarheid van het oordeel. Vergelijk:

	Dat dan die sonne end die maen mit duusternisse sellen staen.	... sol et luna dicuntur obscurari: non sui luminis privatione, sed superveniente maioris luminis claritate. Virtutes quoque caelorum, id est angeli, dicuntur moveri: non metu damnationis vel aliqua perturbatione pavoris, sed quadam admiratione eorum quae viderint.
630	Dat die meester heeft bediet dat si haer licht verliesen niet mer groter licht sel over comen dat hem haer lichten wart benomen.	
635	Soe beduut die meester voert dat warden enghelen beroert dat en sel niet sijn van vresen mar tsel van groten wonder wesen dier dinghen dien si sullen sien in desen oerdele gheskien	(<i>Sent.</i> L. IV, D. XLVIII, C. V (p. 546, 279))

Meestal echter vertaalt de Middelnederlandse auteur vrijer, waarbij hij vaak bekort en uitleg toevoegt. Een duidelijk voorbeeld daarvan is zijn bespreking van de bazuin die het laatste oordeel zal aankondigen. Daarover staat in het Middelnederlands het volgende:

Te middernachte is ghesbiet
een roep: Die brugoem comet, siet.
185 Als ic int boec bescreven vin
des meesters vanden hoghen sin

dese roep hiet die bazuun
 die allen doden in comuun
 vanden graven sel verwecken
 190 end doen dat sij haer vleesch aen trecken.
 Van welke roepe heeft ghescreven/39r/
 die propheet dat God sal gheven
 sine stem een stem van macht.
 Dat is dat sij sel hebben cracht,
 195 dien sij van Gode sel ontfæen,
 waer meed si ons sel op doen staen.
 Dese stem heet Paulus wesen
 des archangels, als wi lesen.
 Welke stem, al watse sij,
 200 Hiet die bazuun want men daer bij
 tvolke pleghet hier te garen
 te raed, of die te stride varen.

In het 'hoofdstuk' hieraan voorafgaand heeft de auteur geschreven over het moment van het oordeel. Mensen kunnen niet weten wanneer dat zal komen, maar het wordt wel aangekondigd. In het evangelie van Mattheus staat namelijk in de parabel van de wijze en de dwaze bruidsmisjes, dat midden in de nacht de roep klinkt dat de bruidegom komt (25:6). Die komst is bij het laatste oordeel, dus dat zal worden aangekondigd. In het bovenstaande citaat wordt die roep gelijk gesteld aan de bazuin die zal klinken bij het laatste oordeel.¹¹ Die gelijkstelling ontleent de auteur aan het kapittel *De voce tubae* uit de *Sententiae*.¹² Daar staat die echter op het eind in een citaat uit Augustinus. De auteur van de Middelnederlandse tekst haalt dit naar voren omdat hij zo een brug vormt met wat hij net besproken heeft en hij laat weg dat dit een gedachte van Augustinus is. Zijn beschrijving van de werking van de bazuin (rr. 188-196) en de onderbouwing daarvan is echter een tamelijk precieze weergave van het Latijn: *Causa enim resurrectionis mortuorum erit vox tubae, quae in adventu iudicis ab omnibus audietur, et cuius virtute excitabuntur mortui et de monumentis resurgent. Unde Propheta (cf. Ps. 67:34) Dabit voci suae vocem virtutis, id est effectum resuscitandi mortuos*.¹³

Petrus Lombardus citeert daarna achtereenvolgens het evangelie van Johannes, de apostel Paulus en de al genoemde Augustinus. In het Middelnederlands wordt alleen nog aangegeven dat Paulus de bazuin gelijk stelt aan de stem van de/een aartsengel (cf. 1 Thess. 4:15). Dat staat precies zo in het Latijn, maar daar wordt toegevoegd dat Christus zelf is bedoeld die de overste (*princeps*) van de aartsengelen is. In het Middelnederlands is dat weggelaten, net als de referentie naar Johannes. De mededeling dat deze aankondiging een bazuin wordt genoemd omdat het volk met zo'n instrument bijeen wordt geroepen voor overleg of strijd

¹¹ Dat er een bazuin zal klinken, is gebaseerd op 1 Kor. 15:52.

¹² *Sent.* L.IV, D.XLIII, C.II (p. 511, 245).

¹³ *Sent.* L.IV, D.XLIII, C.II (p. 511, 245).

(rr. 199-202) is daarentegen een verduidelijkende toevoeging ten opzichte van de *Sententiae*. Mogelijk is deze overigens gebaseerd op de *Summa Theologiae* (cf. *S. Th.*, *Suppl.*, Q. 76.2.), die hier echter niet genoemd wordt.¹⁴

Een vergelijkbaar patroon, maar met meer persoonlijke toelichting vinden we bij de bespreking van de plaats waar het oordeel plaats zal hebben. (r. 683-714). Het Middelnederlands begint met de mededeling dat de profeet Joël aangeeft dat dit oordeel in het dal van Josaphat zal plaatshebben (Joël 3:2). Daarmee begint Petrus Lombardus zijn bespreking van deze kwestie ook (*Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 4.1 (p. 545, 278)). Ook in het vervolg van de Middelnederlandse tekst wordt Petrus nauw gevolgd:

690	Die meester spreket op dit woert dat somme menschen brenghen voert seer <i>kijnselic</i> end menen dat inden dal van Josaphat Jhesus sitten sel te rechten om daer die dinghen al te slechten.	...Hoc quidam <i>pueriliter</i> intelligunt, quod in valle <u>quae est in latere montis Olivet</u> i, descensus sit dominus ad iudicium. Quod <i>frivolum</i> est, quia non in terra, set in spatio huius aëris sede- bit, <u>contra locum montis Oliveti ex quo ascendit</u> . Et sicut Ioannes Chrysosto- mus dicit, angeli deferent ante eum signum crucis. Unde in Evangelio Veritas ait : Et tunc apparebit signum fillii hominis etc.
695	Mar dat en is <i>van gheenre waerde</i> want hi niet laghe opter aerde mar inden luchte sitten sel als tewangeli tughet wel. ...Dat ic mit mijnre teme toen:	(Sent. L.IV, D.XLVIII, C.4; p.545 (278))
700	“Dan selse zien des menschen soen comen in des hemels wolken om daer te rechten alle volken.” ... 707 Die wolken inder luchte driven end inder lucht sel Cristus bliven, sittende mitten enghelen al boven dit voerscreven dal, <u>welc dal is zijdwaert of gheseten</u> 710 <u>van den berch van Oliveten.</u> <u>Daer coemt hi weer als ic vernam,</u> want hi van daen ten hemel clam.	

Petrus ontleent de opvatting dat het kinderlijk is te menen dat het oordeel in het dal van Josaphat zal plaatsvinden aan de *Glossa ordinaria*. Hij noemt dat dom (*frivolum*) omdat in de bijbel staat dat Jezus vanaf de Olijfberg ten hemel is opgestegen en op dezelfde manier zal terugkeren.¹⁵ Omdat hieruit volgt dat het dal van Josaphat niet letterlijk genomen moet worden, geeft Petrus vervolgens een allegorische duiding: het dal van Josaphat staat voor het oordeel van de Heer.¹⁶ Het Middelnederlands volgt dezelfde redenering: het oordeel kan

¹⁴ In de *Summa* wordt gezegd dat een bazuin mensen bijeenroept voor overleg, strijd of feest.

¹⁵ Hand. 1:9-12. Petrus verwijst als ondersteuning nog naar Johannes Chrysostomos en Matt. 24:30.

¹⁶ *Iosaphat autem interpretatur 'iudicium Domini': in vallem ergo Iosaphat, id est iudicii Domini...* (C. 4.2)

niet op aarde plaatsvinden, want in de bijbel staat iets anders. Alleen wordt in het Middelnederlands verwezen naar Mark. 1:26, wat het thema van de preek is. Dat maakt het betoog coherenter. Het Middelnederlands neemt eveneens over dat Jezus op de plaats zal terugkeren waar hij ten hemel is opgestegen, maar doet dat op een iets andere plaats in het betoog en na een bespreking van Daniël 7:13-14 als ondersteuning van de mening dat Jezus in de hemelen zal oordelen.¹⁷ Over de allegorische duiding van het dal van Josaphat zegt het Middelnederlands echter niets. Wat betreft de aanwezigheid van alle mensen in het dal van Josaphat volgt de Middelnederlandse auteur een heel andere weg. Hij geeft eerst aan dat de rechtvaardigen het oordeel samen met Christus in de hemel zullen ondergaan. Alleen de zondaars moeten op aarde blijven (r. 715-724) en daar zullen ze niet alleen het dal vullen maar ook zeer grote gebieden daar om heen.¹⁸ Om de omvang van die gebieden aan te geven sluit hij aan bij de leefwereld van zijn publiek:

726 ...end landen die daer omme gaen
die hoer ghetal soe groet sal wesen
dat si meer spaci sellen besen (= benodigen, W.)
729 dan Hollant, Zelant end Ghelrelant.

Hij legt dat uit door aan te geven dat iedere dertig jaar een nieuwe generatie de aarde bevolkt en dat al die mensen tegelijk geoordeeld zullen worden. En aangezien de wereld al bijna 7000 jaar bestaat zijn dat vele generaties en dus ook heel veel mensen (r. 730-738). Zelfs als men aanneemt dat maar de helft van de mensen verdoemd zal worden, levert dat nog steeds een enorm aantal op (r. 739-755). Hij probeert de situatie dus duidelijk te maken door een 'fysieke' redenering die zijn beoogde publiek zich goed zou moeten kunnen voorstellen. Hij vindt het belangrijker dat ze zich de omvang van het oordeel voor de geest kunnen halen dan dat ze geïnformeerd worden over de mogelijke allegorische betekenis van een begrip uit de bijbel.

Het is mij niet gelukt te achterhalen waarop de uitspraken over de ruimte die de veroordeelden zullen innemen, gebaseerd zijn, evenmin als de daarop volgende beschouwing over de zwaarheid van de verdoemden, die het 'hoofdstuk' over de plaats van het oordeel afsluit.

Bij de bespreking van de vraag wanneer het oordeel zal plaats hebben, vinden we een vergelijkbaar gebruik van ontleningen die in een eigen volgorde worden geplaatst en voorzien van aanvullingen die mogelijk uit eigen koker komen. Het kapittel over de tijd van het oordeel (r. 81-182) zegt dat dit moment

¹⁷ Dat Jezus in de nabijheid van de Olijfberg terugkeert, lijkt in de middeleeuwen een belangrijke kwestie te zijn, want ook Thomas vermeldt het (*S. Th., Suppl.*, Q. 88.4), maar dat wordt in het Middelnederlands niet expliciet aangegeven.

¹⁸ Het is mogelijk dat de Middelnederlandse auteur in zijn betoog ook beïnvloed is door Thomas. Die stelt expliciet dat het onmogelijk is dat heel de mensheid een plaats vindt in het dal van Josaphat en dat dus de ruimte daar omheen ook benut moet worden. Hij zegt ook expliciet dat Christus vanuit de hemel zal oordelen, zodat hij van verre zichtbaar is. Cf. *S. Th., Suppl.*, Q. 88.4.

onbekend en niet te kennen is. Het komt als de hemelbeweging stopt, maar dat moment is onbepaalbaar. Men kan het namelijk niet berekenen. God heeft het bovendien aan niemand geopenbaard, ook niet aan engelen of aan zijn apostelen. Het is wellicht wel mogelijk te bepalen op welk moment van de dag het zal beginnen. Daarover bestaan echter verschillende opvattingen. De opsomming daarvan eindigt laconiek: *Welke beter schijnt van desen / Laet ik wegen die dit lesen* (r. 181-182).

Het standpunt dat het moment van het oordeel niet wetenschappelijk te bepalen is en ook niet is geopenbaard, ontleent het Middelnederlands aan de *Summa Theologiae*. Thomas stelt dat in de *responsio* van Q. 77.2: *Huius autem ratio est quia determinatus numerus futuri temporis sciri non potest nisi vel per revelationem, vel per naturalem rationem*.

Het moment is niet te beredeneren omdat de verrijzenis (die onderdeel is van het oordeel) niet zal plaats hebben zolang er hemelbeweging is, want die bestuurt de veranderlijkheid van het aardse. De verrezen lichamen zullen onvergankelijk, dus onveranderlijk, zijn en God zal die inbreuk op zijn eigen orde niet maken. Daarom zijn het einde van de hemelbeweging en de verrijzenis gelijktijdig (Q. 77.1 *responsio*). De hemelbeweging is echter een cirkelbeweging en die is in principe eindeloos. Het einde er van is dus niet te berekenen (Q. 77.2 *responsio*). De auteur beschrijft in eigen woorden dat een cirkelbeweging in principe eindeloos is (r. 87-96) en zegt dat Aristoteles om die reden, gecombineerd met de blijvende invloed van de hemellichamen op aardse processen, meende dat de wereld eeuwig was (r. 97-110). Dit staat niet in de *Summa*. Als daar over de eeuwige hemelbeweging wordt gesproken, worden Empedocles en Pythagoras genoemd, in verband met reïncarnatie (Q. 77.1 *responsio*). Dat laat de Middelnederlandse auteur weg, waarschijnlijk omdat hij denkt dat beide auteurs zijn publiek niks zeggen en die kwestie voor zijn publiek niet interessant is. Hij behandelt Aristoteles (die inderdaad meent dat de wereld eeuwig is) als de beste filosoof ooit. Als zelfs die een fout maakt op dit punt, is dat een duidelijke waarschuwing om als gewoon mens niet te proberen op deze kwestie greep te krijgen (r. 111-114).

Dat God het moment van het oordeel niet heeft geopenbaard, wordt aangegeven door te vermelden dat Jezus het niet aan zijn apostelen heeft verteld en dat ook de engelen het niet weten (r. 116-126). Dit is gebaseerd op Hand. 1:7 en Matt 24:36, maar ongetwijfeld direct ontleend aan de *Summa*, waar beide zaken worden besproken in Q. 77.2 (resp. *responsio* + *contra*).

Dat het moment van het oordeel niet te berekenen is, wordt in het Middelnederlands betoogd door de opvattingen van Augustinus te bespreken (r. 133-155). Hij stelt dat de rekenaars allemaal in verwarring worden gebracht, wat blijkt uit het feit dat er zo veel verschillende opvattingen zijn over het moment van het laatste oordeel. De facto gebruikt het Middelnederlands hier opnieuw de *Summa* want in Q. 77.2 wordt eveneens deze opvatting van Augustinus vermeld, inclusief de getallen die in het Nederlands in de regels 138-140 staan. Het Middelnederlands sluit af met een aansporing, toegeschreven aan Augustinus, om niet na te denken over wanneer het oordeel komt, maar altijd zo te

leven alsof het morgen zal komen. Dan hoeft men voor dat oordeel niet bezorgd te zijn (r. 149-154). Deze gedachte heb ik niet kunnen identificeren, maar zij is zeer wijd verspreid.

In dit stuk gebruikt de Middelnederlandse auteur dus de *Summa* intensief. Hij geeft dat soms expliciet aan, andere malen niet. Hij volgt niet de argumentatie van de *Summa* maar bouwt zijn eigen betoog met delen er uit en voegt daarbij ook eigen materiaal in om de stof voor zijn lezers begrijpelijker te maken en omdat zijn tekst een ander doel heeft dan de *Summa*.

Tot nu toe hebben we gezien dat de auteur van deze Middelnederlandse tekst elementen aan de *Summa* en de *Sententiae* ontleent en die met behulp van vereenvoudiging en nadere uitleg aan zijn publiek presenteert. Zijn volledige brongebruik is echter complexer, wat goed te illustreren is aan zijn bespreking van de vier eigenschappen van de verrezen lichamen, een onderwerp dat een eigen 'hoofdstuk' krijgt (r. 249-420). Deze vier eigenschappen zijn *impassibilitas* (niet vatbaar zijn voor lijden), *subtilitas* (het vermogen om andere dingen te doordringen), *agilitas* (snelheid) en *claritas* (helderheid, lichtgevendheid).

De academische auteurs nemen over dit onderwerp een verschillend standpunt in. Petrus Lombardus besteedt er geen aandacht aan, Thomas van Aquino vindt het belangrijk genoeg om er vier volledige *quaestiones* aan te besteden. Hij lijkt vooral geïnteresseerd in de vraag wat de verschillen zullen zijn tussen de huidige lichamen en de verrezen, onvergankelijke lichamen en wat deze verschillen zullen betekenen voor zaken als waarneming, handelingsvermogen, emoties en dergelijke. De Middelnederlandse auteur is veel oppervlakkiger en wil vooral benadrukken dat de verrezen lichamen van de goeden onsterfelijk, onkwetsbaar en geweldig fijn zijn om te bezitten. Hij doet dat als aansporing aan zijn publiek om zich goed voor te bereiden op het laatste oordeel:

Och, kinder, laet ons nu versinnen:
 wisten wi een steed te vinnen
 daer ghene siect noch doet mocht wesen,
 hoe soud wi haesten ons tot desen.
 275 Wat cost of arbeit soud wi sparen
 mocht wi tot deser stede varen?
 Mar nu en dor wi nerghent lopen
 om dit grote goet te copen
 dan in ons selven gaen te good
 280 ende voeghen ons tot sijn ghebood

Het verschil in behandeling tussen het Middelnederlands en de *Summa* is echter niet alleen te verklaren uit een verschil in doelstelling. Het verschil ontstaat ook omdat de auteur van de Middelnederlandse tekst voor dit deel vooral een ongenoemde bron gebruikt, namelijk het *Compendium theologicæ veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg.¹⁹ In eerste instantie valt dat niet op,

¹⁹ Het *Compendium* is een samenvatting van de belangrijkste geloofswaarheden, die enorm populair is geweest. Er zijn meer dan 700 handschriften van de Latijnse tekst over en er is

omdat de volgorde van de eigenschappen in het *Compendium* is: *claritas*, *impassibilitas*, *subtilitas* en *agilitas*. Het Middelnederlands geeft de eigenschappen echter in de volgorde: *impassibilitas*, *subtilitas*, *agilitas* en *claritas*. Dit is de volgorde die ook in de *Summa Theologiae* voorkomt. Bij vergelijking van de feitelijke mededelingen per eigenschap komt de overeenkomst echter duidelijk naar voren. Een heel duidelijk voorbeeld vinden we bij *claritas*:

340	Claerheit sel die vierde wesen, als wi int ewangeli lesen dat sullen blencken sons ghelijc die goede in haers vaders rijc. ²⁰ Welke blencking is ghenomen na claeerheit die den son sel comen die meer sel wesen seven vout dan nu, als Ysayas hout die propheteert dat dan die maen den sonnen lichte sel ontfaen. Die son sel seven vout beyaghen dat is dat licht van seven daghen. ²¹	Nota quod corpora glorificata, septies tunc erunt clariora, quam sol sit modo, sicut Dominus ait: Quia iusti fulgebunt sicut sol. Sed teste Isaia: Erit lux lunae sicut lux solis, et lux solis septemplici- ter sicut lux septem dierum. (Peltier 1866, 243a, 25-29) ²²
345	die propheteert dat dan die maen den sonnen lichte sel ontfaen. Die son sel seven vout beyaghen dat is dat licht van seven daghen. ²¹	

Dat het Middelnederlands hier het *Compendium* volgt blijkt duidelijk uit de combinatie van identieke Bijbelplaatsen die tweemaal voorkomt. Bovendien wordt in beide citaten het zonlicht dat het beoogde publiek ziet, aangeduid als het licht van de zeven dagen, dus van de week (de ‘normale’ tijdsmaat).²³

Zoals al is aangegeven, vermeldt de Middelnederlandse auteur het *Compendium* niet. Als hij *onlidelicheit* (*impassibilitas*), de eerste van de vier eigenschappen, gaat bespreken, maakt hij echter duidelijk dat hij een bron volgt. Hij zegt namelijk: *daer die scrifte dus of seit* (r. 258). De mededelingen die daarna volgen,

duidelijk invloed merkbaar in een aantal volkstalen, waaronder het Middelnederlands. Zo is het *Compendium* een belangrijke bron voor Dirc van Delfts *Tafel van den kersten ghelove*. Zie voor meer informatie Schepers 1999, 132-133 en Schepers 2014, 14-16. Pas in de vorige eeuw is definitief vastgesteld dat de tekst door Hugo Ripelin van Straatsburg geschreven is. In de handschriften komen ook toeschrijvingen aan Albertus Magnus, Thomas van Aquino en Bonaventura voor. De twee bestaande uitgaven zijn dan ook onderdeel van een *Opera omnia* editie van Albertus Magnus (Borgnet 1895) en van Bonaventura (Peltier 1866). Ik heb gebruik gemaakt van Peltier 1866.

²⁰ Matt 13:43

²¹ Jes. 30:26.

²² Paginanummer, kolom en regelnummer(s) worden gegeven. Kolom en regelnummers worden in de editie zelf niet gemarkeerd.

²³ Andere nauwe overeenkomsten zijn: de *impassibilitas* impliceert gevrijwaard zijn voor pijn of verwondingen (r. 257-270 en Peltier 1866, 243b, 28-30); de geglorificeerde lichamen zullen niet allemaal even helder zijn (r. 371-382 en Peltier 1866, 243a, 30-42). Dat het geglorificeerde lichaam het meest passend is voor de ziel (r. 283-287) is waarschijnlijk gebaseerd op Peltier 1866, 243a47-b7 of 244a, 12-14. De mededeling dat de snelheid van het geglorificeerde lichaam gebaseerd is op de volkomen beheersing daarvan door de ziel (r. 326-334), ten slotte, lijkt een weergave van Peltier 1866, 244a, 21-23. Over het feit dat het vermogen om een muur te doordringen een wonder is zie verderop in de hoofdstekst.

sluiten heel nauw aan bij de tekst van het *Compendium*.²⁴ De Middelnederlandse auteur wil dus aangeven dat hij mededelingen doet op gezag van een betrouwbare bron, maar hij heeft geen behoefte om zijn publiek te melden welke bron dat is.

Hij gebruikt dezelfde onbepaalde bronaanduiding nogmaals als hij vermeldt dat het geglorificeerde lichaam even makkelijk door een muur (hoe dik ook) heen kan gaan als zonlicht door een glas schijnt.²⁵ Het vermogen om vaste materie makkelijk te doordringen wordt in het *Compendium* genoemd²⁶ maar de vergelijking met zonlicht dat moeiteloos door glas heen schijnt, komt in die tekst niet voor. Die vergelijking komt echter wel voor in Jan van Ruusbroecs *Vanden kerstenen ghelove*, dat bij de bespreking van het elfde en twaalfde artikel van het Credo gebruik maakt van het *Compendium*.²⁷ Vergelijk:

290	al waer een mure noch soe dick dien soudet in een oughenblick sonder enich weder staen soe lichtelike dore gaen als die claeinheit vander sonnen doer een glas soud schinen connen.	... ware een muer van mottale C milen dicke, daer voere die lichame dore als die scijn der zonnen doer dat glas. (De Baere & Mertens 2014, 209).
-----	--	---

Kees Schepers neemt aan dat de vergelijking van het doordringen van een muur door het geglorificeerde lichaam met het schijnen van zonlicht door een glas ter verduidelijking door Ruusbroec zelf is toegevoegd aan de informatie uit het *Compendium*.²⁸ Als dit plausibele standpunt correct is, volgt daaruit dat de auteur van deze Middelnederlandse tekst over het laatste oordeel ook Ruusbroec gekend en gebruikt heeft.

Hij volgt hem echter niet zomaar. Hij schrijft namelijk ter afronding van zijn bespreking van *subtilitas* dat het vermogen door een muur te gaan een bovennatuurlijk wonder is (r. 309-316), te vergelijken met de blijvende maagdelijkheid van Maria of het lopen van Petrus over het water. Hij ontleent deze twee wonderen aan het algemene hoofdstuk over het geglorificeerde lichaam uit het *Compendium* waarin ze genoemd worden als beschreven wordt hoe het lichaam van Christus geglorificeerd is.²⁹ Tussen deze twee mededelingen in vermeldt hij dat de *subtijnheit* niet impliceert dat de verrezen lichamen niet meer stoffelijk zijn. Dat ze verheerlijkt zijn, ontnemt hen namelijk hun stoffelijkheid niet (r. 295-308). Dit standpunt is gebaseerd op Thomas van Aquino (*S. Th., Suppl.*, Q. 83.1, vgl. ook 83.2) wat expliciet wordt vermeld (rr. 301, 308).

Ook bij *agilitas / snelheit* wordt expliciet naar Thomas verwezen, namelijk wanneer aan de orde komt dat het verrezen lichaam razendsnel van de ene plaats naar de andere kan gaan. Thomas behandelt dit in Q. 84.3. Hij bespreekt de vraag

²⁴ Vgl. r. 257-270 en Peltier 1866, 243b, 28-30.

²⁵ R. 288-292, *scriften* in r. 288.

²⁶ Cf. Peltier 1866, 244a, 3-8. Zie ook Schepers 1999, 144.

²⁷ Zie over Ruusbroecs gebruik van het *Compendium* Schepers 1999.

²⁸ Schepers 1999, 147.

²⁹ Peltier 1866, 243a, 5-12.

of verrezen lichamen zich onmiddellijk van de ene plaats naar een andere kunnen verplaatsen. Dat standpunt verwerpt hij. Die lichamen zullen zeer snel zijn, maar ze hebben nog steeds tijd nodig voor een verplaatsing, zij het slechts zeer weinig. Hij werkt dit abstract uit, waarbij hij verschillende plaatsen aanduidt met A t/m Z. Het Middelnederlands besteedt geen woord aan de kwestie van de onmiddellijke verplaatsing en verduidelijkt de snelheid door in plaats van aanduidingen als A/Z concrete, ver weg liggende plaatsen te gebruiken: *Ic wil in pape Jannes lant, / ic wil te Koelen of te Romen* (r. 324-325).

Bij de bespreking van *claritas / claeerheit* wordt expliciet verwezen naar Petrus Lombardus namelijk wanneer wordt benadrukt dat alle heiligen licht zullen geven en dat het geweldig zal zijn om in een wereld te leven, waarin niet één zon schijnt, maar talloze (r. 337-402). En ze zullen allemaal lijken op de zon zoals die oorspronkelijk was. Voor de zondeval gaf de zon namelijk zevenvoudig meer licht dan daarna. Dit laatste wordt besproken met behulp van de *Sententiae* (*Sent.*, L. IV, D. XLVIII, C. 5. 3 (p. 546, 279)).

Het laatste onderwerp in dit 'hoofdstuk' is de vraag naar de lichamelijke status van de verrezen verdoemden. Zullen die wel met hun huidige lichamelijke tekorten verrijzen? Het Middelnederlands zegt dat Thomas uitlegt dat ook hun lichamen geen natuurlijke tekorten zullen kennen (r. 506-412). Het doelt daarbij op Q. 86.1 waar Thomas inderdaad op deze kwestie ingaat. De Middelnederlandse auteur vervolgt echter dat de zaak niet zo heel belangrijk is aangezien Augustinus al gezegd heeft dat we geen aandacht hoeven te besteden aan mensen die toch in de hel terecht zullen komen (r. 415-419). Augustinus heeft dit inderdaad gezegd (*Enchiridion*, C. 92) maar het Middelnederlands ontleent vrijwel zeker indirect, want deze passage wordt geciteerd in de *Sententiae* (*Sent.*, L. IV, D. XLIV, C. 4 (p. 519, 254)).

Dit 'hoofdstuk' wekt dus een vertekenend beeld wat betreft de bronnen. Het *Compendium* en *Van den kerstenen ghelove* zijn nauw gevolgd, maar dat wordt niet aangegeven. Thomas van Aquino en Petrus Lombardus worden ter ondersteuning gebruikt bij het verhelderen van details maar zij worden wel bij name genoemd dus hun invloed lijkt groter dan die feitelijk was. Voor ik daar dieper op inga, volgen hier eerst enkele opmerkingen over de bronnen voor het laatste deel van de Middelnederlandse tekst.

Vanaf het 'hoofdstuk' *Vanden laste daer die sondaer in staen sel in den oerdel* komen er geen verwijzingen naar de twee theologische geschriften meer voor. Voor het laatste deel van zijn betoog, dat de gestrengheid van de rechter en het vonnis benadrukt en bovendien de negatieve consequenties er van voor de zondaars, gebruikt de Middelnederlandse auteur twee andere bronnen, die hij nergens expliciet noemt. Dat zijn de *Vier utersten* van Gerard van Vliederveen en de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft.³⁰ Gerard van

³⁰ Ik dank dit inzicht aan de masterscriptie van Mariska van Riessen (Riessen 2014). De gesprekken met haar hebben mij daarnaast op veel manieren geholpen om meer zicht te krijgen op deze bijzondere Middelnederlandse tekst.

Vliederveen (ca. 1340-1402) was een lid van de Duitse orde in Utrecht. Hij schreef tegen het eind van de veertiende eeuw een Latijnse tekst over de vier laatste dingen (dood, oordeel, hel, hemel) met als titel *Cordiale de quattuor novissimis*. De tekst is in de volkstaal omgezet en kende in de late middeleeuwen een enorme populariteit.³¹ De *Tafel van den kersten ghelove* is geschreven door Dirc van Delft (ca. 1365-1404), hofkapelaan van de graaf van Holland en professor te Erfurt. Zijn *Tafel* is een handboek voor christenen, waarbij speciale aandacht wordt gegeven aan wat edelen moeten weten en doen. In de delen die het Tübingse traktaat aan deze teksten ontleent, gaan die laatste overigens onafhankelijk van elkaar terug op de *Legenda aurea*.³² In dit deel van de tekst ligt, zoals gezegd de nadruk op de negatieve kanten van het oordeel: de aard van de bedreigingen, de verschillende aanklagers, de gestrengheid van de rechter en de verschrikkingen van de hel. De tekst eindigt met een oproep aan het publiek (regelmatig door de tekst heen aangeduid als *kinder*) om deze zaken te overwegen. Dat zal verlichting brengen en hen helpen om zonden te voorkomen, niet alleen de doodzonden maar ook dagelijkse zonden. Die in dit leven bestrijden is zwaar, maar het leven in de hel zal veel zwaarder zijn (r. 1150-1185).

Laten we nu de balans opmaken. Wat is er bijzonder aan deze tekst? De Middelnederlandse teksten die over het laatste oordeel handelen zijn nooit allemaal in samenhang bestudeerd, dus de verhouding van deze tekst tot de traditie is nog niet met zekerheid te bepalen. Maar het volgende kan wel gesteld worden. De overgeleverde prozapreken voor de tweede zondag van de advent (waarin de perikoop over het laatste oordeel uit het Mattheusevangelie wordt gelezen) zijn onderling verschillend al vertonen ze wel een vergelijkbaar patroon.³³ Ze besteden veel aandacht aan de tekenen die het laatste oordeel zullen aankondigen,³⁴ een onderwerp dat in de Tübingse verspreek volstrekt afwezig is. Dat is logisch, want die tekenen ontbreken in het thema van deze preek terwijl ze wel onderdeel zijn van het evangelie van de tweede zondag van de advent. Thom Mertens karakteriseert de prozapreken als conventioneel, weinig afwijkend van de Bijbel, en gematigd, ja zelfs sober van toon. Het zijn geen “fire-and-brimstone” preken (Mertens 2013, 61). De Tübingse tekst blijft ook dicht bij de Bijbel maar is in sommige opzichten onconventioneel en eindigt met een beschrijving van de strengheid van het oordeel en de gruwelijkheid

³¹ Er bestaan geen moderne edities van de Latijnse en de Middelnederlandse versies. Om een beeld te krijgen van de inhoud moet men gebruik maken van de editie van de Nederduitse versie: Dusch 1975.

³² Een editie van de *Tafel* is Daniëls 1937-1939. Mijn standpunt dat de *Legenda aurea* een gemeenschappelijke bron is, is gebaseerd op notenapparaat II in de editie Daniëls 1937-1939, IIIB, 627-643 in combinatie met overeenkomsten van de *Tafel* met Dusch 1975, 59-60. Zie ook Schepers 2014, 9-11.

³³ Mertens 2013. Dit is een uitgebreide en herschreven versie van Mertens 2000. Cf. ook Sherwood-Smith 2013.

³⁴ Zie over die tekenen Gerhardt & Palmer 2002.

van de hel waarvoor ik wel de term “fire-and-brimstone” zou durven gebruiken. Binnen de preektraditie wijkt de tekst qua strekking dus af.

Maar de toon is in andere teksten over het laatste oordeel minder eenduidig. Altijd worden zowel de hemel als de hel besproken en wordt de hemel heel positief voorgesteld, terwijl de gruwelen van de hel worden benadrukt. Maar de volgorde waarin deze twee onderwerpen worden besproken is niet overal hetzelfde. De *Wech der salicheit*, de *Tafel van den kersten ghelove* en *Die vier uterste* bespreken eerst de hel en daarna de hemel.³⁵ Ze eindigen dus in majeure. *Van den kerstenen ghelove* en deze verstekst bespreken eerst de hemel en eindigen met een bespreking van de hel. Dan ligt de nadruk meer op de negatieve effecten van een foute levenswijze en is afschrikking het laatste beïnvloedingsmiddel. Dat is een verschil. Dat verschil moet echter niet al te zwaar worden aangezet. In het laatste deel van de verstekst wordt immers gebruik gemaakt van passages uit de *Tafel van den kersten ghelove* en *Die vier uterste* dus de beelden die de verschillende doelpublieken krijgen gepresenteerd, lijken erg op elkaar. Er is meer onderzoek nodig naar de hele traditie in het Middel-nederlands om op dit punt meer zekerheid te krijgen, maar op dit moment lijkt het redelijk om te stellen dat de verstekst qua doelstelling en qua benadering redelijk goed past in de traditie.³⁶

Op een punt echter is hij toch wel erg bijzonder, namelijk omdat in de proloog expliciet wordt aangekondigd dat de tekst gebaseerd zal zijn op het werk van twee academische auteurs. De meeste prologen van Middel-nederlandse teksten besteden meer aandacht aan het doel van de tekst dan aan de bronnen waarop die gebaseerd is, en als dat laatste gebeurt, dan is het vrijwel altijd om duidelijk te maken dat de inhoud betrouwbaar is.³⁷ Denk bijvoorbeeld aan de opsomming van Latijnse auteurs in de proloog van *Der naturen bloeme* die Jacob van Maerlant gebruikt om duidelijk te maken dat zijn werk veel betrouwbaarder is dan eerdere teksten die zich op Franse bronnen baseerden.³⁸ Die problematiek van de betrouwbaarheid van een bron is veel sterker bij wereldlijke onderwerpen dan bij religieuze. Wellicht is dat de reden dat de meeste religieuze teksten in hun prologen geen aandacht aan hun bron(nen) besteden. Voorbeelden zijn de *Wech van salicheit* en de *Tafel van den kersten ghelove*. Beide gebruiken het *Compendium theologiae veritatis* en de *Sententiae* en de laatste bovendien ook de *Summa theologiae*, maar dat wordt in de prologen niet vermeld. Die benadrukken alleen dat het doel van de tekst is het publiek te helpen een goed christelijk leven te leiden en zo de hemel te verwerven. Dat

³⁵ Het *Compendium* heeft deze volgorde ook.

³⁶ Vgl. De conclusie in Schepers 2014, 18-21 waar gesteld wordt dat de onderzochte Middel-nederlandse teksten overeenkomen in hun benadering van het laatste oordeel maar dat ze verschillen vertonen die gerelateerd zijn aan hun algemene doelstelling en hun publiek. Relevant is ook dat gesteld wordt dat het *Compendium* vrij nauw aansluit bij de Middel-nederlandse teksten maar dat de *Sententiae* door hun scholastieke karakter duidelijk anders zijn.

³⁷ Vgl. Sonnemans 1995, I, 194-200 en II, 243-245. Sonnemans onderzoekt alleen prologen in verzen. Zijn uitkomsten zijn dus niet zondermeer representatief voor prozateksten.

³⁸ Verwijs 1980, 1-4, r.13-84.

wordt in de proloog van deze verstekst ook aangegeven (rr. 23-31) maar vervolgens wordt benadrukt dat dit met behulp van gegevens uit de geschriften van Petrus Lombardus en Thomas van Aquino zal gebeuren. Waarom wordt dit expliciet vermeld?

De verklaring kan niet zijn dat de Middelnederlandse auteur hun werkwijze wil volgen want dat doet hij niet en dat is ook niet vreemd.³⁹ Zowel de *Sententiae* als de *Summa theologiae* is bedoeld voor theologische reflectie. Beide teksten plaatsen alle belangrijke uitspraken over een bepaalde theologische kwestie bij elkaar om zo onderzoek naar de waarheid te helpen en inzicht te bieden in de (schijnbare) tegenstellingen in de autoritatieve uitspraken.⁴⁰ De Middelnederlandse tekst heeft echter een pastoraal doel. Het gaat er niet om dat het publiek theologisch reflecteert⁴¹ maar dat het wordt aangezet tot een levenshouding die uiteindelijk de hemelse zaligheid zal opleveren. De keuze voor de niet genoemde bronnen die de tekst gebruikt, is dan ook heel begrijpelijk. Het *Compendium*, het *Cordiale*, de *Tafel van den kersten ghelove* en *Van den kerstenen ghelove* hebben eenzelfde doelstelling en passages daaruit zijn dus makkelijk inzetbaar. De gegevens uit de academische handboeken moeten echter vrijwel altijd aangepast worden om bruikbaar te zijn. Ze worden dan ook vooral gebruikt ter ondersteuning. Soms dient die ondersteuning het benadrukken van de positieve kanten van het hiernamaals voor de rechtvaardigen, zoals bij de bespreking van de geglorificeerde lichamen. Meestal echter worden ze gebruikt om bepaalde aspecten van het oordeel beter voorstelbaar en begrijpelijker te maken, zoals de onkenbaarheid van het tijdstip van het oordeel, de aard van de bazuin die het oordeel zal aankondigen of de plaats van het oordeel.

Op zich is het niet vreemd dat een tekst over het laatste oordeel niet alleen als doel heeft om het publiek aan te zetten tot de juiste levenshouding maar het ook een zo goed mogelijk beeld wil geven van die belangrijke gebeurtenis. Die dubbele doelstelling wordt in deze verstekst bereikt door de combinatie van gegevens uit verschillende soorten bronnen. De expliciete bronvermeldingen in de tekst maken dat echter niet duidelijk. Die expliciete verwijzingen betreffen

³⁹ Sonnemans 1992, 285 meent dat de Middelnederlandse auteur nauwgezet de scholastieke regels volgt en volledig koerst op basis van argumenten en in mindere mate van *auctoritates*. Ik zie niets scholastieks in de aaneenrijging van onderwerpen en ik vind het feit dat Petrus Lombardus en Thomas van Aquino in de proloog expliciet genoemd worden een teken dat de Middelnederlandse auteur erg hecht aan autoriteiten.

⁴⁰ De *Sententiae* zijn gebouwd op *distinctiones*, onderwerpen die in een relevante ordening zijn ondergebracht, waarbij de uitspraken van eerdere autoriteiten per onderwerp verzameld zijn. Als deze uitspraken tegenstrijdig zijn, kunnen er overwegingen worden toegevoegd om de tegenstrijdigheid op te lossen, maar dat gebeurt niet systematisch. De *Summa Theologiae* bestaat uit *quaestiones*: vragen waarbij steeds alle argumenten pro en contra een bepaald standpunt worden gegeven, waarna de magister het juiste standpunt formuleert en uitlegt waarom de afwijkende standpunten onjuist zijn.

⁴¹ Er is maar een plaats waar niet zonder meer geponeed wordt hoe iets zit, maar waar verschillende meningen naast elkaar worden geplaatst. Dat betreft het moment van de dag waarop het oordeel zal beginnen en de auteur lijkt dat een tamelijk onbelangrijk onderwerp te vinden, aangezien hij de beslissing erover bij zijn publiek laat (r. 155-182, m.n. 181-182).

bijbelpassages, werk van de kerkvaders Augustinus, Hiëronymus en Gregorius en Petrus Lombardus en Thomas van Aquino. De ontleningen aan de laatsten zijn direct, de ontleningen aan de bijbel en de kerkvaders zijn vrijwel allemaal indirect zoals hierboven een aantal malen is duidelijk gemaakt. Dat een Middelnederlandse religieuze tekst zijn feitelijke bronnen niet vermeldt, is niet vreemd. De aankondiging in de proloog over het gebruik van Petrus Lombardus en Thomas van Aquino is dat wel. Het is denkbaar dat de auteur hun werk gebruikt heeft omdat zij voor hem dezelfde autoriteit hebben als de kerkvaders (de autoriteit van de bijbel is natuurlijk *hors concours*). Zijn uitspraak: *want hoer woord sijn seer gheacht / in die heylighe roemsche kerck* (rr. 38-39) lijkt in deze richting te wijzen. Dat verklaart echter nog niet waarom hij zijn gebruik van deze twee auteurs zo nadrukkelijk aankondigt in zijn proloog. Ik heb daar nog steeds geen verklaring voor, maar ik vind het wel opmerkelijk en belangrijk omdat deze verstekst bewijst dat een intelligent mens in de periode rond 1400 kon denken dat er mensen waren die enerzijds hun geestelijke vorming graag in de ouderwetse versvorm ontvingen maar die anderzijds konden lezen (r. 182), wisten dat mensen als Petrus Lombardus en Thomas van Aquino belangrijke theologen waren en wel wilden weten wat die te zeggen hadden, en die er prijs op stelden gevormd te worden door een combinatie van intellectuele uitleg en emotionele beïnvloeding. Het beeld dat in het moderne onderzoek bestaat over het publiek en de receptie van vers en proza is gebaseerd op een artikel van Orlanda Lie.⁴² Dat artikel betoogt dat teksten in verzen werden voorgedragen voor een eenvoudig publiek en dat teksten in proza bedoeld waren voor een wat gevorderder publiek dat ze ook zelf kon lezen. Op deze standpunten is wel kritiek gekomen, maar die betrof vooral de ideeën over de receptiewijze. Wat betreft het publiek lijken mij de gelijkstellingen vers-eenvoudig en proza-meer gevorderd nog steeds wijd verbreid. Deze tekst toont dat beide hypothesen van Lie niet altijd waar hoeven zijn. Laten we onze generaliseringen dus niet al te globaal te maken en laten we ze steeds (een beetje) blijven wantrouwen.

BIBLIOGRAFIE

- Baere, G. de and Thom Mertens. *The Complete Ruusbroec*. Vol. II: *Middle Dutch Text*. Turnhout: Brepols, 2014.
- Borgnet, St.C.A. (ed.). *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, ordinis Praedicatorum, opera omnia*. Vol. 34. Paris, L. Vivès, 1895, 1-306.
- Colish, Marcia L. *Peter Lombard*. 2 dln. Leiden [etc.]: Brill, 1994. Brill's studies in intellectual history, 41.
- Delfgaauw, B. *Thomas van Aquino. Een kritische benadering van zijn filosofie*. Wereldvenster: Bussum, 1980.
- Daniëls, L.M.Fr. (ed.). *Dirc van Delf. Tafel van den Kersten Ghelove*. 4 dln. Antwerpen: Neerlandia; Nijmegen [etc.]: Dekker & Van de Vegt, 1937-1939.

⁴² Lie 1989.

- Dusch, Marieluise. *De veer utersten: das Cordiale de quatuor novissimis von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung*. Köln [etc.]: Böhlau, 1975. Niederdeutsche Studien, 20.
- Gerhardt, Christoph & Nigel F. Palmer. *Das Münchner Gedicht von den fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gericht*. Nach der Handschrift der Bayerischen Staatsbibliothek CGM 717. Edition und Kommentar. Berlin: Schmidt, 2002.
- Kienhorst, Hans & Gerard Sonnemans (eds.). *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift: Hs. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me.IV.3*. Hilversum: Verloren, 1996. Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 3.
- Kienhorst, Hans & Kees Schepers (eds.). *Het Wiesbadense handschrift: Hs. Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10*. Hilversum: Verloren, 2009. Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 11.
- Lie, Orlanda. 'Middel nederlandse didactische literatuur in verzen en in proza. Van mondelinge voordracht naar leescultuur?'. In: *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst: symposium Antwerpen 22-24 september 1988*; red. F.P. van Oostrom en Frank Willaert. Hilversum: Verloren, 1989, 201-222.
- Mecklenburg, Michael and Thom Mertens. 'Introduction: The Last Judgement in Medieval Sermons'. In: Mertens, Sherwood-Smith, Mecklenburg & Schiewer 2013, IX-XXXIV.
- Mertens, Thom. 'Er zullen tekenen zijn aan zon, maan en sterren: het einde der tijden in Middelnederlandse evangeliepreken.' In: *Queeste 7* (2000) 2, 128-142.
- Mertens, Thom. 'The Last Judgement in Middle Dutch Sermons on the Sunday Gospel.' In: Mertens, Sherwood-Smith, Mecklenburg & Schiewer 2013, 43-65.
- Mertens, Thom. 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese.' In: Mertens, Thom, Patricia Stoop en Christoph Burger (ed.), *De Middelnederlandse preek*. Hilversum: Verloren, 2009, 9-66.
- Mertens, Thom, Maria Sherwood-Smith, Michael Mecklenburg, and Hans-Jochen Schiewer (eds.). *The Last Judgment in Medieval Preaching*. Turhout: Brepols, 2013, SERMO, 3.
- Mertens, Thom, Patricia Stoop, Christoph Burger (eds.). *De Middelnederlandse preek*. Hilversum: Verloren, 2009. Middeleeuwse studies en bronnen, 116.
- Peltier, A.C. (ed.), *S.R.E. Cardinalis S. Bonaventurae opera omnia*. Vol 8. Paris, L. Vivès, 1866, 61-246.
- Petrus Lombardus, *Magistri Petri Lombardi Sententiae in IV libris distinctae*. Tomus II, Liber III and IV. Grottaferrata (Romae): Collegii S. Bonaventurae Ad Claras Aquas, 1981.
- Riessen, Mariska van. 'Want mocht ic ene siel bekenen'. Masterscriptie deeltijdmaster Nederlandse taal en cultuur, Utrecht 2014.
- Schepers, Kees, 'Het *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg als bron voor Ruusbroec'. In: *Ons Geestelijk Erf 73* (1999), 131-149.
- Schepers, Kees, 'Judgment, Damnation, and Salvation in Wech van Salicheit, Tafel vanden kersten ghelove, and in Ruusbroec's Works. Apocalyptic Eschatological Concepts in Middle Dutch Texts and Their Latin Sources.' In: *Queeste 21* (2014), 1, 1-22.
- Sherwood-Smith, Maria. 'The Last Judgement in Middle Dutch Sermons and its Role in the Dutch Translation of the Homilies of Gregory the Great'. In: Mertens, Sherwood-Smith, Mecklenburg & Schiewer 2013, 79-100.

- Sonnemans, G.H.P. 'Een berijmd Middelnederlands traktaat over het Laatste Oordeel (hs. Tübingen, U.B., Me IV 3, fol. 35r-59v).' In: *Ons geestelijk erf* 66 (1992), 4, 284-293.
- Verwijs, E. (ed.). Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*. Arnhem: Gijsbers & Van Loon, 1980; ongewijzigde herdruk van de editie E. Verwijs 1878.

Electronische bronnen

<https://archive.org/stream/operaomniaiussui12thom#page/2/mode/2up> = Sancti Thomae Aquinatis, doctoris angelici *Opera omnia ... Tomus duodecimus. Tertia pars Summae Theologiae ...* Romae, Ex Typographia Polyglotta, S.C. De Propaganda Fide, 1906.

<https://dhspriority.org/thomas/summa/> St. Thomas Aquinas, *The Summa Theologica*. Benziger Bros. edition, 1947. Translated by Fathers of the English Dominican Province.

Beide voor het laatst geraadpleegd op 12-4-2019.

ABSTRACT

In this article the third text in ms. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me.IV.3 is analysed. It concerns a text on the last judgment in verse. It is the only Middle Dutch text in verse on this subject and it is also unique because it announces in the prologue that the content will be based on the work of Thomas Aquinas and Peter Lombard. For the first half of the text this is true. Often a part of the text is based on a passage in the *Summa theologiae* or the *Sentences*. This article lists the subjects where this happens, shows how the passages from these academic handbooks were adapted and argues that the changes were made because the author wanted to give his public more insight in some miraculous aspects of the last judgment but combined with exhortations to live in such a way that they will be among the righteous when the judgment comes. To strengthen this last aim the last part of the text pays much attention to the severity of the judgment and the pains of hell that await the sinners. This part is based on non-academic sources, as are important parts of the first half (although this is not mentioned in the text itself). The end of this article reflects on this mix of sources and stresses that the existence of this text shows that we must be careful with generalisations about the public of religious texts in the vernacular.

Adres van de auteur: Paul Wackers, emeritus hoogleraar Historische Nederlandse letterkunde tot 1500 aan de Universiteit Utrecht, Hertstraat 39, 6531KM Nijmegen (p.w.m.wackers@uu.nl)